

DALIUS VILIŪNAS

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

D'HOLBACHAS XVIII A. LIETUVOJE: LIBERTINIŠKOS PASAULĖŽIŪROS ASPEKTAI

D'Holbach in XVIIIth Century Lithuania:
The Features of Libertine Worldview

SUMMARY

This continuation of the study begun in *Logos*, No 74, analyzes the phenomenon of libertinism in Lithuania at the end of the XVIIIth century. First to be considered is the manuscript copy of the work of d'Holbach and other related archive documents that frame this text. The characteristic features of libertine worldview are discerned: eudemonism, utilitarianism, naturalism, and stoicism. This conclusion suggests that at the end of the XVIIIth century the worldview of Lithuanian gentry culminated in a tension between confronting standpoints. In this confrontation the translations of the texts of d'Holbach represent the most radical, that is, the atheist theoretical content of Lithuanian Catholic Enlightenment.

SANTRAUKA

Straipsnyje tęsiami Apšvietos epochos libertinizmo fenomeno Lietuvoje tyrimai. Aptariamas ankstesniame straipsnyje (*Logos*, Nr. 74, 2013) pristatytas Holbacho vertimas į lenkų kalbą, aptariamas rankraščio kontekstas, hipotetiškai atskleidžiantis libertiniškojo pasaulėvaizdžio skerspjuvį. Pagrindiniai šio pasaulėvaizdžio bruožai – eudaimonizmas, utilitarizmas, natūralizmas, stoicizmo etika. XVIII a. pabaigoje Lietuvos bajoriškoji visuomenės pasaulėžiūra pasiekė daugiapolės įtampos kulminaciją. Holbacho vertimai reprezentuoja radikaliausius, ateistinius Apšvietos epochos Lietuvoje turinius.

RAKTAŽODŽIAI: deizmas, teizmas, libertinizmas, tradicionalizmas.

KEY WORDS: deism, theism, libertinism, atheism, traditionalism.

Šelmystes pramanyt, kekšaut bei Dievą paniekint (...)

Tai visa viera baisingos mūsų gadynės.

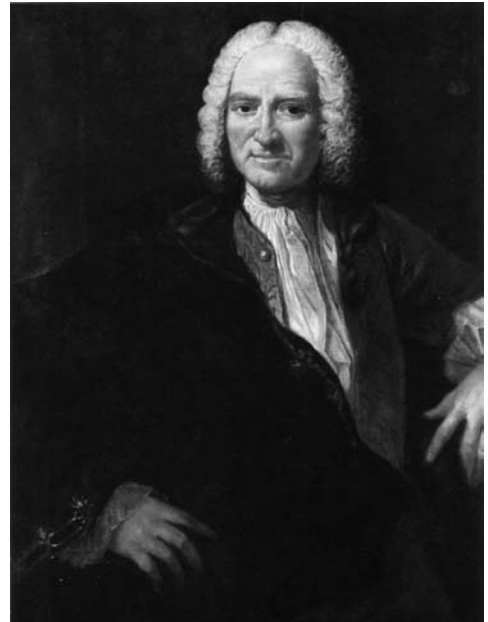
Kristijonas Donelaitis

Vincas Trumpa studijoje „Liberalinės minties raida Lietuvoje“, apibendrinamas liberalizmo sklaidą XVIII–XIX a., teigė, kad „Nors iš atskirų faktų ir negalima padaryti labai plačių išvadų, tačiau jie aiškiai rodo vieną dalyką, kad jokia Vakarų Europos idėja nebuvo visiškai sveti- ma ir Lietuvoje. Liberalinės ir net socialistinės idėjos čia plito greičiau negu daug kam gali atrodyti.“¹

Ankstesniame Logos numeryje (Nr. 74, 2013) pateikto Holbacho teksto nuorašas, priskirtinas Lietuvos bajoro Mykolo Pelkos-Polinskio plunksnai, patvirtina šią išvalgą. Ją patvirtina ir operatyvus katalikiškojo tuometinės inteligentijos sparno atoveiksmis prancūzų ateizmo invazijai. Kokiu mastu būtent Holbacho ar Diderot idėjos buvo kritikuojamos – atskiro tyrinėjimo objektas. Vis dėlto kai kurie tekstai leidžia kelti hipotezę, kad puolami būtent šie radikalūs prancūzų laisvamaniai. 1789 m. Vilniaus katedros koadju-torius (būsimasis vyskupas) Jonas Nepomokas Kosakauskas „Pamoksle apie Tėvynės meilę“ atremia nenurodytų bedievių argumentus, esą „[...] Ižūli bedie-vystė drįsta šmeižti švenčiausią ir geriausią pasaulyje religiją, neva ji visus [mūsų] jaus-mus kreipdama į aną pasaulį, kurio tikimės ateityje, nepaliko nė mažiausio šiajam, ku-riame dabar gyvename, neva vesdama žmo-nes į dangų neleido galvoti apie žemę ir nebuvo suderinta su tikruoju pilietiškumu...“² Performuluota mintis pakartojama dar kartą: „Ir po viso to dar radosi toks baisus žmonių nedėkingumas, paskleides tą piktžodžiavimą, neva mūsų šventa religija trukdo [siekti] laikinojo gėrio ir yra nesuderinama

su geru pilietiškumu.“³ Šios ištarmės per-šasi interpretuojamos būtent lenkiško Holbacho *Gamtos sistemos* nuorašo, įvar-dinto *Prigimties kreipimasis į liaudį* (*Ode-zwa Natury do Ludu*) kontekste („Veltui, o prietaringasis, ieškai savo laimingumo už regimo pasaulio ribų, kurią mano darbšti ran-ka tvarko, veltui žeminiesi prieš tą nepermal-daujamą katafalką...“).

Pats Holbacho veikalo funkcionavi-mas Abiejų Tautų Respublikoje, jo plitę nuorašai paneigia dalies pripažintų ty-rinėtojų, kaip antai Bogdano Suchodols-kio, kitų filosofijos ir kultūros istorikų visuotinai priimtą tezę apie Apšvietos epochos pasaulėžiūrinio radikalizmo stygių Abiejų Tautų Respublikoje. „Mū-sų jungtis su prancūzų apšvietos filosofija buvo pati silpniausia toje srityje, – sako

Paul-Henri Thiry, Baron d'Holbach (1723–1789)

B. Suchodolskis – kurioje ši filosofija formulavo ryžtingiausius materializmo ir ateizmo principus. Nerado pas mus pripažinimo nei Helvecijus, nei Holbachas. Vien tik apologetinė katalikų literatūra mini tas pavardes kaip atgrasančius kenksmingos filosofijos pavyzdžius. Panašiai nebuvo žinoma apie Condorcet.“⁴ Kaip minėta, LDK regiono XVIII a. poleminėje literatūroje šių pavardžių paminėjimų iš tiesų nepavyko aptikti. Dar kategoriškiau teigė Wiktoras Wąsik, iki šiol mokslinės vertės nepraradusios, cituojamos *Lenkų filosofijos istorijos* (1958) autorius: „Nepasireiškė pas mus ateizmas ir nežinome lenkų apšviotos periodo literatūroje nė vieno teksto, kuris aiškiai išreikštų šią nuostatą, nors kai kurie autoriai buvo jai artimi. Tuo skiriamės nuo prancūzų, kurie buvo nuoseklesni (pvz., „*Système de la Nature*“ bendraautorai, 1770). [...] Religijos problemų sprendimo istorijoje sustota tam tikrame taške, sutaukančiame pažangą su tradicija.“⁵ Šią W. Wąsiko nuomonę iš esmės perėmė ir pakartojo naujausios lenkų filosofijos istorijos akademinės sintezės (2010) autoriai – Janas Skoczyński ir Janas Woleński⁶.

Čia būtina esminė korektyva. Lenkų filosofinės visuomeninės minties istorijos tyrinėtojai (nekalbant apie negausius lietuvių šios srities žinovus) ignoravo labai kruopščią, vėlesniuose kitų autorių tyrinėjimuose nepanaudotą Mariano Skrzypeką 1971 m. studiją, kurioje atskleidžiamos Holbacho recepcijos, įvykusios paskutiniojo Respublikos gyvavimo dešimtmėčio pabaigoje, aplinkybės. Šioje nepelnytai pamirštoje, necituojamoje studijoje įvardijami asmenys, turėję savo bibliotekose Holbacho veikalus bei neabejotinai su juo susipažinę iš kitos – populiariosios literatūros; registruojami kūriniai (daugiausia pasirodę Krokuvos universiteto

intelektualinėje orbitoje), kurie hipotetiškai atspindėjo Holbacho pažiūrų į religiją elementus. Pateikiama skrupulinga polonistinė XVIII–XIX a. sandūros Holbacho recepcijos simptomų faktografija. Pristatomas tyrinėtojos Z. Sinko atradimas, 1965 m. paskelbtas akademiniam leidinyje *Pamiętnik literacki*, z. 3–4, straipsnyje „*Rozdział „Systemu przyrody Holbacha w XVIII – wiecznym przekładzie polskim*“ (s. 193–206), – būtent, kad surastas pagrindinio Holbacho veikalo esminis fragmentas, XVIII a. pabaigoje išspausdintas lenkų kalba. Remdamasis šiuo atradimu, M. Skrzypekas konstatavo, kad „*Lemiamą reikšmę propaguojant Holbacho materializmą mūsų krašte XVIII a. pabaigoje turėjo anonimiai jo veikalų vertimai. Dažniausiai tai buvo mažos brošiūrėlės, apimančios paskutinįjį antrojo tomo keturioliktojo Gamtos sistemos skyriaus, pavadinto „Gamtos kodekso santrauka“ vertimą.*“⁷ Lenkiškasis variantas, reprezentuojantis šio skyriaus fragmentą, pavadintas *Gamtos/Prigimties⁸ balsas žmonėms (Glos natury do ludzi)*. Jis apima 34 knygelės puslapius. Puslapiuose 35–39 yra „Rytietiškas apsakymas“ (*Powieść wschodnia*), kuris, kaip nustatė Skrzypekas, yra garsaus Holbacho veikalo *Sveikas protas* XCVIII skyriaus vertimas. Taigi vertimo autorius turėjo būti susipažinęs su Holbacho originaliais veikalais nepriklausomai nuo tuo metu atskiromis brošiūrėlėmis plitusių jo veikalų fragmentų bei perdirbinių. Skrzypekui priklauso kiti, nauji atradimai – bibliografo Estreicherio paminėto spaudinio „*Odezwa natury do ludu*“ trijų egzempliorių identifikavimas trijose Lenkijos bibliotekose – Nacionalinėje, Ossolineumo bei Kórniko. Šis spaudinys – dar labiau sutrumpintas Holbacho *Gamtos kodekso santraukos* fragmentas.

Konstatuojame, kad pristatytas vilnietiškas tekstas (ankstesniame *Logos* numeryje pateikėme jo įvadinę pastraipą) – šios brošiūros nuorašas. Lenkiškas spaudinys turi priedą: „*Modlitwa ateusza, gdyby mu się stawić przyszło przed sąd Boga*“. Ši „Ateisto malda, jeigu jam tektų stoti prieš Dievo teismą“ – Holbacho *Gamtos sistemos* II knygos X dalies vertimas. „Ateisto maldos“ vilnietiškame rankraštyje nėra.

Gamtos balso žmonėms ir *Gamtos kreišimosi į liaudį* tekstai leksikos ir sintaksės požiūriu šiek tiek skiriasi suteikdami ir

kiek kitokius semantinius „kirčius“. Radikalesnės materialistinės pažiūros reiškiamos *Balse* („*Głos...*“), čia religijos ir Dievo atžvilgiu vartojami pejoratyvesni terminai. Tuo tarpu mums rūpimo *Kreipimosi* („*Odezwa...*“) vertimo autorius reiškia didesnę visuomeninę radikalizmą vartodamas antraštėje terminą „*liaudis*“, pridėdamas priedą, „kad jokiaje visuomenėje nenorėtų turėti ponų.“ Šios mintys fiksuotos ir Vilniaus nuoraše.

Su Holbacho originalu verta sugrežinti abu lenkiškų spausdintų vertimų variantus:

<i>Odezwa natury do ludu</i> Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyne – nuorašas	<i>Głos natury do ludzi</i>	<i>Système de la Nature, Londres, 1770, w. II p. 408</i>
Bóstwa	Dziwaczne Bożyszczca	Déités caprisieuses
Jarzmo religii	Jarzmo fanatycznej religii	Joug de cette religion
Bądź sprawiedliwym panem. (Prierašas: ponais laikau būtent ūkininkus, nes jokiaje visuomenėje nenorėčiau turėti ponų. Norėčiau, kad žmonės visuomenėje būtų skirstomi į dvi klases: dirbančius ir dykaduonius. (Vilniaus rankraštyje šio prierašo nėra)	Bądź [...] sprawiedliwym gospodarzem	Sois [...] maître équitable
Pokłask nioświeconego i obłąkanego gminu	Pokłaski [...] nioświeconego i niemoralnego gminu	La multitude égarée
Owi mocarze, te to bóstwa ziemskie, których potęgą stawia powyżej praw ludzkich, przymuszeni są podlegać moim prawom	Owi mocarze, te to bóstwa ziemskie, które przdesąd stawia powyżej ustaw ludzkich, przymuszeni są podlegać moim wyrokom	Ces princes, ces divinités terrestres, que leut puissance met au dessus des lois hommes, sont forcés de frémir sous les miennes
Ja utworzyłem duszę i ciało człowieka	Ja utworzyłem człowieka	C'est moi qui ai formé et les coeurs et les corps des mortels
Ukoronowanych zbrodniarzy	Ukoronowane głowy	Ces criminels reveres

Skrzypekas savo studijoje pateikė įtinamų argumentų, kad „vienas iš autorių turėjo prieš akis antrojo tekstą.“⁴⁹ Kadangi *Kreipimosi (Odezwa)* tekstas trumpesnis, nekyla abejonių, jog ši nuosakesnė religijos, tačiau radikalesnė socialiniu požiūriu redakcija yra vėlesnė.

Tęsiant svarstymus, kyla natūralus klausimas: kokias idėjas Lenkijos ir Lietuvos Apšvietai siūlė aptariamoms brošiūros ir jų rankraščiniai nuorašai? Pirmiausia dera teikti patikslinimą, nors čia svarstomiems dalykams jis turi šalutinę reikšmę. Mokslininkai yra iškėlę hipotezę, kuri šiandien funkcionuoja kaip *de facto* įrodyta, kad Holbacho *Gamtos sistemos* baigiamasis XIV skyrius, tapęs lenkiškų vertimų objektu, nepriklauso jo plunksnai. Monotoniškas, metodiškas Holbacho stilius radikaliai skiriasi nuo pristatomų tekstų sintaksės ir stilistikos. Esama tiesioginių ir netiesioginių duomenų, kad tai yra jo kolegos, iškiliojo enciklopedisto Denis Diderot prierasas, visiškai adekvačiai reziūmavęs veikalo įžvalgas bei išvadas (taip pat – nesuteikęs naujų idėjų) ir istoriškai neatskiriamai „įaugęs“ į Holbacho tekstų korpusą. Kiekvienu atveju lenkiški *Gamtos sistemos* fragmento vertimai stilistiškai emociingai ir, kaip būdinga Diderot, labai sugestyviai pristato pačią šio veikalo kvinteseniją, manytina, patį reprezentatyviausią prancūzų materializmo tekstą. Taigi mūsų krašte XVIII–XIX a. sandūroje jis turėjo suvaidinti ne menkiausią vaidmenį religinės konfrontacijos ir naujos, alternatyvios vertybių hierarchijos sferoje, iškėlusioje prigimties, proto ir visiškai sekuliarios dorybės kategorijas.

Būtent dviejų mąstymo būdų konfrontacija ir sudaro *Gamtos sistemos* XIV

skyriaus struktūrinį karkasą. Žmonės yra nelaimingi, jeigu jie pavergti tamsybių, klaidos, apgaulės, taip pat ir religijos su nuo jos neatsiejamu fanatizmu, kurstančiu tarpusavio neapykantą. Visos „priertarų“ baimės tarnauja tironams, padeda jiems palaužti žmogaus laisvę. Religinis moralumas kuria gyvenimui tolimas fikcijas ir visuomenei pražūtingas pareigas. Norėdamas tapti laimingas, žmogus turi grįžti prie dėsnių, kuriuos diktuoja prigimtis, gamta. Šių dėsnių pažinimas reikalauja užimti racionalią poziciją supančios realybės atžvilgiu. Pasaulis turi tapti proto, tiesos, o kartu ir laisvės, teisingumo ir taikos karalyste. Meilė Dievui turi būti pakeista meile žmonėms. Religinį moralumą turi pakeisti žmogaus širdžiai prigimtas pareigų bei teisių kodeksas. Racionali prigimties arba gamtos tvarka turi savo moralinį aspektą. Jeigu žmogus peržengia prigimties nubrėžtas ribas, jis yra jos nubaudžiamas. Prigimtis liepia kiekvienam mąstyti apie savo esybės išsaugojimą, vadovautis savais interesais, naudotis visomis pasaulio gėrybėmis, tačiau išlaikant „teisingą matą“ ir gerbiant visų žmonių teisę į laimę. Jeigu individas nėra altruistas, jis susilaukia neapykantos, aplinkos keršto, sąžinės priekaištų. Norėdami būti laimingi, privalome daryti geradarystes, užsitarnauti artimųjų draugystę ir meilę. Kaip ir dauguma kitų Apšvietos filosofų, *Gamtos kodekso santraukos* autorius išsakė nuomonę apie gėrio ir blogio pusiausvyrą. Todėl dorybė būna dažniausiai apdovanojama, o blogis – baudžiamas. O jei taip neatsitinka, dera laikytis stoiko pozicijos ir atlygio ieškoti savo paties širdyje. Kaip pažymi Skrzypekas, *Gamtos kodekso santraukoje* galima rasti

tam tikrų sentimentalizmo natų, kurias lenkiškieji vertimai dar paryškina. Taigi turime savitą filantropijos, altruizmo, tuo pačiu utilitarizmo bei egoizmo, stoicizmo moralės ir natūralizmo, pagaliau ateizmo lydinį, praturtintą fiziokratiniais prigimtinės lygybės, laisvės motyvais. Šiame idėiniame lydinyje glūdinti fundamentali filosofinė asmenybės laisvės problema iš esmės būdinga brėkšančiajai romantizmo epochai.

Atidžiai skaitydami rankraštinį vilnietišką *Gamtos/Prigimties kreipimosi į liaudį* tekstą, galime kelti papildomų hipotezių. Tekstas kupinas sentimentalaus patoso bei energijos, o tai būdinga brandžios Apšvietos (tai XVIII a. paskutiniai dešimtmečiai) tekstams Lietuvoje ir Lenkijoje. Vis dėlto tekste yra vieta, kuri niekaip neatitinka ne tik krikščioniškosios Apšvietos ideologijos, bet ir kertasi su patriotiniu patosu, ne tik būdingu, bet tiesiog privalomu, beveik neišvengiamu minėto laikotarpio Abiejų Tautų Respublikos proginėje, publicistinėje literatūroje. „*Neapkęsk, kad ta bendra tavo ir tavo bendrapiliečių motina (kalbama apie tėvynę, – D. V.) kristų į tironijos paruoštus pančius, nes tuomet ji tau bus niekuo kitu, tik kalėjimu.*“ Kita idėja šokiruoja: „*O jeigu neteisinga tavo tėvynė atsakytų tau garbingo laimingumo, jeigu toji dėl nelaimės patekusi kokio nors tirono ar uzurpatoriaus valdžion turėtų tave kankinti, atsitolink nuo jos be murmėjimo, nes niekada neturėsi iš jos ramybės.*“ Konstatuotina, kad lenkų–lietuvių politinei retorikai toks minties šuolis buvo visiškai nebūdingas, sunkiai kitaip suvokiamas kaip valstybinės ideologijos krachas – palikti tėvynę laimės bei ramybės vardan. Vienas galimų paaiškinimų, kodėl vertė-

jai šios tėvynės ar valstybės išdavystę tiesiogiai legalizuojančios vietos nekupiūravo – vertimai buvo atlikti tuojau po dramatiškų 1795 m. įvykių. Apšvietos pasaulėžiūrinio optimizmo, pagrįsto tikėjimu racionalia pasaulio prigimtimi, inercija dar tęsėsi (ji netruko išblėsti), tačiau valstybės nepriklausomybės iliuzijos – laidojamos; tautos didvyriai, kaip Tadas Kosčiuška, – jau užsienyje ar kalėjimuose. Šis spėjimas gerai dera su bibliografiniais ir kitais argumentais, grįstais Skrzypeko spėjimais, jog vertimai galėjo būti atlikti paskutiniais XVIII a. ar pirmaisiais XIX a. metais.

Vilnietiškojo rankraščio kontekstas taip pat remia minėtą hipotezę ir, svarbiausia, teikia papildomų duomenų apie saloninės – libertiniškos Lietuvos kultūros detales. M. Pelkos-Polinskio fondą sudaro, kaip nurodyta kortelių katalogo inventoriuje, privatūs šio asmens raštai ir jų rinkiniai. Pažintis su dokumentais patvirtina šią nuorodą. Fonde esama mokyklinių (Minsko mokykloje) bei studentavimo periodo (Vilniaus universitete) XVIII–XIX a. pabaigos šio veikėjo užrašų (antai Stubelevičiaus dėstyto fizikos paskaitos, nenurodyto dėstytojo literatūros teorijos ir retorikos kurso užrašai, logikos ir prigimtinės teisės paskaitų konspektai, egzaminų klausimai – viskas iš XIX a. pirmojo ketvirčio). Pats Pelka-Polinkis buvo gabus kalboms, pasireiškė ir kaip vertėjas (išvertė prancūzišką traktatą apie artileriją). Dalis vilniškio fondo dokumentų – įvairiomis kalbomis. Jie liudija autoriaus domėjimąsi, to meto šviesuomenės akimis, egzotiškais dalykais – Talmudu, Kabala (pvz., „*Wypisy i czwiczenia różnojęzyczne prowad. M. Pellki-*

Polinskiego i fragmenty dzieł z rozdziałami „De Kabbale”, „De Talmude” oraz „Maximes morales”¹⁰). Autorius išmoko hebrajų kalbą, sudarė 1800–1842 m. hebrajiškų Vilniaus leidinių sąrašą¹¹. Mus dominančių keturių sąsiuvinėlių rinkinį (VUBR, F 2-DC 243), be lenkiško Holbacho vertimo¹² nuorašo, sudaro publicistinio pobūdžio traktatėlis apie moteris (*O Kobietach*¹³), apysaka *Annetka i Lubin*¹⁴ bei moralistinė novelė *Samotni z Murzyi Powieść Moralna*¹⁵. Pastaroji, pasakojanti apie keistuolį atsiskyrėlių atkampioje vietoje, kažkokios kalvos viršūnėje studijuojantį Locke'o bei Linėjaus veikalus, rinkinėlyje neturi pabaigos (pagal išlikusį tekstą galima nutuokti apie savotišką egzotikos ir scientizmo estetiką, jų simbiozę). Sena paginacija rodo, kad sąsiuvinių rinkinį sudarė daugiau kaip šimtas trisdešimt lapų (išlikę tik 37). Reikšminga tai, kad visų kūrinių turiniai harmoningai atitinka išvardytų Holbacho libertiniškų vertybių sąrašą, jį papildoma naujais, papildomais aspektais. Pastorelė „Anetėlė ir Lubinas“ (*Annetka i Lubin*) neabejotinai sietina su XVIII a. labai populiariu, įvairiose šalyse daugybės sekimų ir sceninių pastatymų sulaukusi tu paties pavadinimo Jeano-François Marmontelio (1723–1799) kūrinium. Į lenkų kalbą Marmontelis pradėtas versti nuo 1776 m., o Pelka-Polinskis greičiausiai naudojo 1794 m. Krokuvoje išėjusiu „*Śniadania wieyskie, czyli przypaki niewinności*“. Žymaus enciklopedininko, prancūzų istoriko ir rašytojo veikalėlio siužetas, Pelkos-Polinskio rinkinyje pateikiamas lenkiškai, turi apčiuopiamą erotikos dozę. Gamtos prieglobstyje bei kaimo gyvūnijos apsuptyje gyvenančios

nesusituokusios įsimylėjėlių porėlės santykių bei „žaidimų“ finalas – kūdikis. Vyrauja nenatūralumo ir krikščioniškų konvencijų (bažnytinės santuokos) kritikos, pastoralinio natūralumo aukštino motyvai, gal net XVIII a. civilizaciją kritikuojančio rusozizmo inkrustacijos (kalbama apie „*kalėjimus, kurie rūmais vadinasi*“). Pastoralinis seksualumas ginamas argumentu, kad „*suteikti kam nors gyvybę negali būti nusikaltimas*.“ Meilūžius aplinka morališkai represuoja, tačiau istorija baigiasi laimingai, išsikūšus apšviestam patronui – žemvaldžiui (tai centrinė fiziokratizmo figūra). Kūrinių motto – „*nekaltybė ir garbė*“ („*niewinność i honor*“), taigi iki markizo de Sade'o „*bu-duarų filosofijos*“ dar labai toli. Nors, atrodo, šia kryptimi jau žengiama: antai Anetėlė argumentuoja už neprievartinio ir nevaržomo seksualumo utopiją, esą jos nekaltuose žaidimuose bei pramogose negali būti nieko nederama, jeigu tai patinka, yra malonu jos mylimajam. Įdomu, kad kūrinių bažnytiniu požiūriu nuodėmingi meilūžių piemenų santykiai vadinami „*filosofija*“ – tokį rangą jiems suteikia „*natūralumas*“. Turint omenyje tuometinius griežtokai ar net labai griežtai reglamentuotus vedybinius bajorų kontraktus, šios pastoralinės erotinės utopijos patosas yra suprantamas bei įspūdingas.

Kita sąsiuvinėlio dalis – minėta neišskios kilmės esė „*Apie moteris*“ – tipiškas saloninės kūrybos pavyzdys. Čia įvairiais aspektais aptariami moterų pranašumai bei trūkumai, vyrų ir moterų skirtumai, teikiama apibendrintų dera-mo elgesio patarimų. Vyrauja sentimentalio retorika, programinis neapsisprendi-

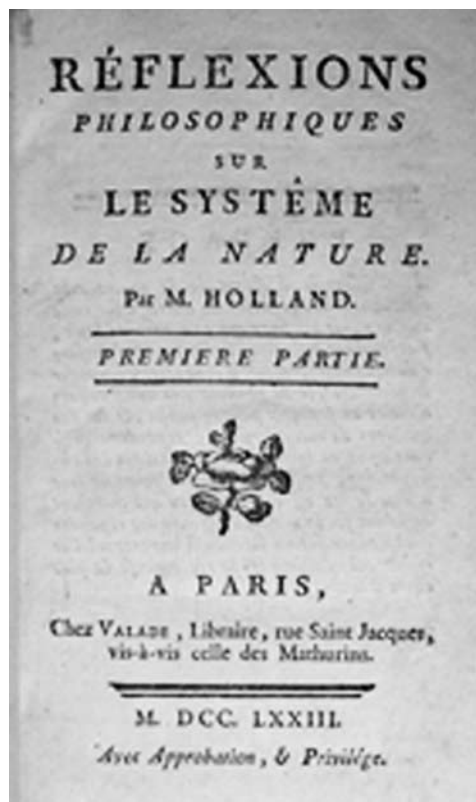
Scena iš „Anetėlės ir Lubino“: įsimylėjęliai piemenys prašo apsišvietusio žemvaldžio užtarimo (Anetėlė demonstruoja nėštumą). Iškalbingas ir scenos fonas

mas, „blaškymasis“: „Jūs! Kiek gėlių ir šešėlių pasėjote mano gyvenimo kelyje! Jūs, be kurių atrodė, jog ilsiuosi, ir be kurių dabar atiduočiau savo gyvenimą!“¹⁶ Vienoje vietoje pripažįstama, kad „Tam tikrais aspektais jų lytis aukštesnė už mūsų“ – ji pasižymi „delikatumu, taktu, jausmų intensyvumu, malonių linksmumu, kantrumu.“ Pamaldumo, nuolankumo, dievobaimingumo, paklusnumo ir kitų krikščioniškų dorybių sąrašas nėra, lygiai kaip moters šventos pareigos gimdyti vaikus bei tarnauti vyrui. Analogijų tam, ką šiandien pavadintume feminizmu, ieškotume velniui – moterų žemesnis statusas determinuotas natūros; esą „jokioje tautoje nerasime pavyzdžio, kad jų lytis viešpatautų virš mūsų.“¹⁷ Vis dėlto autoriaus pozicija ultraliberali. Noriai pripažįstama, jog „dau-

guma įstatymų pas mus priimta skaudinant moteris“ (pateikiamas Šveicarijos pavyzdys, kur teisme vieno vyro liudijimas atstoja keturių moterų). Įsidėmėtina frazė: „Moterys tuo guodžiasi, kad tokią teisę sukūrė vyrai.“¹⁸ Esą vyrai valdo vadovaudamiesi protu, moterys – žavesiu. „Skirtumai tarp jų ir mūsų kyla dėl jų delikačios organizacijos, dėl joms stingančios drąsos, dėl jų ciklinių ligų prievartos.“ Taigi natūralizmas – moralinis, pasaulėžiūrinis, pastaruoju atveju – fiziologinis, yra visus aptariamus rankraštinius tekstus tvirtai susiejanti grandis ir, reikia manyti, rinkinį sudariusiojo¹⁹ pasaulėžiūrinis pasirinkimo kriterijus.

Natūralistiniu–scientistiniu Apšvietos pamatu remiamas antstatas: egzotika (Pelkos-Polinskio raštuose esančios Ka-

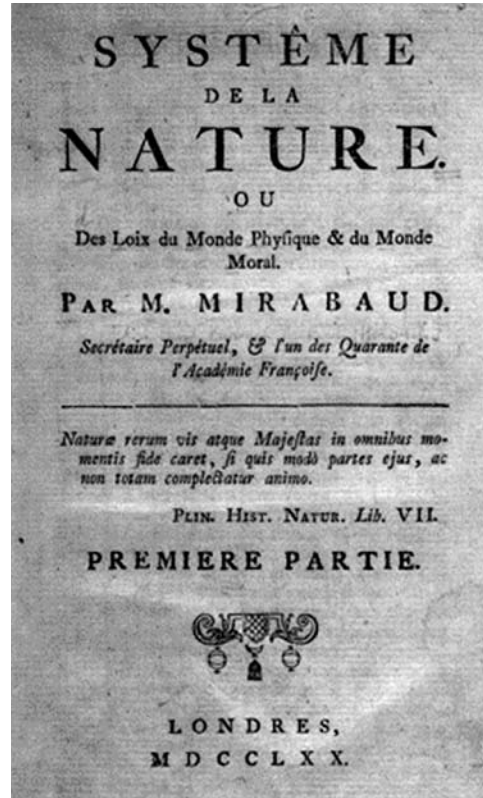
balos ir Talmudo nuotrupos, pasakojimas apie keistuolį atsiskyrėlį), sentimentalizmas, pastoraliniai motyvai bei erotizmas, galantiškas, savo ribotumą reflektuojantis aukštuomenės maskulinocentrizmas, racionalistinės moralinės maksimos bei antikonvencionalizmas – štai kas sudarė Holbacho ateizmo receptijos kontekstą. Vertybinė skalė stabili: ją sudaro metafizinį rangą įgijusi Prigimtis (natūra, gamta), Protas, Dorybė, Tiesa. Kitaip nei lenkiškuose anoniminiuose spaudiniuose (turinčiuose amžininkus šokiravusį Holbacho „Ateisto maldos“ priedą), vilnietiškame Holbacho vertimo variante bei jį supančiame tekstų rinkinyje, taip pat Pelkos-Polinskio *Silva Rerum* nėra pateikta argumentų, kad Dievas neegzistuoja.

Holbacho pažiūrų plitimą XVIII a. pabaigoje liudija dar du anoniminiai rankraštiniai tekstai, esantys Varšuvos viešojoje bibliotekoje: *Chrystianizm z maski odarty, czyli rastrząszenie początków i skutków religini chrześcijanskiej*, 1789 (du skirtingi vertimo variantai) bei *O okrutności religijnej*. Marianas Skrzypekas, remdamasis autoritetingais filosofijos istorikais, yra įrodęs, kad tai būtent Holbacho vertimai²⁰. Taigi šiandien žinomi keturi Holbacho spaudinių egzemplioriai (brošiūrų pavidalu) ir, įskaitant vilnietiškaįjį tekstą, keturi jo veikalų fragmentų vertimų rankraštiniai variantai. Minėtieji Lenkijoje esantys rankraščiai „Krikščionybė su nuplėšta kauke“ bei „Apie religijos žiaurumą“ gerokai pranoksta vilnietiškaįjį Hol-

bacho nuorašą socialiniu bei moraliniu radikalizmu. Vilniaus nuoraše pristatomi esminiai Holbacho natūralizmo ir (tik fragmentiškai) ateizmo principai, stoicizmo moralė, o šiuose nagrinėjama religijos kilmė, kuri traktuojama grynai antropocentiškai ir, anticipuojant L. Feuerbachą ir K. Marxą, siejama su despotizmu, tironija bei žmonių engimu.

Grįždami prie XVIII a. pabaigos Lietuvos libertinų, kurių pažiūrų spektrą reprezentuoja vilnietiškas M. Pelkos-Polinskio nuorašų rinkinys, temos galime pagrįstai manyti, kad jų ideologinė programa ir pasaulėvaizdis XIX a. pirmoje pusėje, carinio režimo sąlygomis, beveik neišvengiamai turėjo patirti jeigu ne totalų krachą, tai bent jau radikalias deformacijas. Saloninės kultūros „šleifas“ XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais dar egzistavo, bet pasitikėjimas racionalia pasaulį ir visuomenės tvarkančia „Natūra“ užleido vietą nepasitikėjimui ir nepasitenkinimui neteisinga, neracionalia, smurtine esamybe. Užleido vietą neoficialiai kultūrinei ir politinei veiklai, pagrindinėms draugijoms, o pagaliau atviram maištui, prasiveržusiam sukilimais. Neistoriniai ar antistoriški prigimties dėsniai elito sąmonėje užleido vietą žmogaus (pvz., Napoleono, A. Tovianskio, A. Mickevičiaus) ar tautos (pvz., Lenkijos, Prancūzijos) istorinės misijos konstruktui; rustikalinis sentimentalizmas, egzotikos, nekaltybės bei laisvės ilgesys drauge su minėtais naujais ideologiniais ingredientais palaipsniui transformavosi į romantizmą estetika, etika ir ideologija.

O koks buvo Holbacho–Diderot „užduoto“ ateizmo likimas? Klausimas vertas tolesnių tyrinėjimų; čia keliame hypo-

tezę, kad Lietuvoje jis, išgąsdinęs Donekaitį bei Didžiosios Lietuvos klebonus „baisingoje gadyneje“ – XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje, iki pat antrosios XIX a. pusės mūsų šalyje taip ir nerado našesnės dirvos. Nuo libertiniškos XVIII a. Apšvietos filosofijos sąmoningai, deklaratyviai nusigręžta²¹. Dirva kur kas palankesnė buvo teistiniam mesianizmui bei tradicinio pavidalo katalikybei, kuri funkcionavo kaip mobilizuojantis dvasinio pasipriešinimo ir nacionalinės tapatybės konstravimo stimulus.

Vis dėlto antitokybinių knygų cirkuliacija – kaip realus faktas ar XVIII a. libertinizmo reminiscencija – nebeišnyko, įspėjimai dėl šio „grieko“ tapo viena iš lietuvių religinės kultūros, pirmiausia

„Tabakierka“. Šis XVIII–XIX a. itin paplitęs Lietuvoje artefaktas siejo visų kryptių atstovus – tabako uostymas buvo lygiai būdingas klero atstovams, teistams, vienuoliams, libertinams, nesvetimas visiems luomams, magnatams ir valstiečiams

pamokslų, *locus communis*. Iliustratyvus, pavyzdžiui, Ambraziejaus Pabrėžos 1849 m. „Perkratymo ant saužinės“ klau-

simas: „Rasi skaitei kningas vieraj prišin-gas? Bene davej ir kitems skajtiti?“²² Tikimybė, kad Pabrėžos auditorija skaitė prancūziškus Diderot ir Holbacho originalus, lygi nuliui; telieka šioje studijoje nagrinėta lenkiškų vertimų, sekimų ar jų nuorašų plitimo žemesniuose raštingos visuomenės sluoksniuose alternatyva.

Bajorijos sociume ir liberalius ateistus, ir maištingus romantikus, mesianistus visada siejo konspiracija ir nonkonformizmas; jie drauge sudarė gyvybingą opoziciją, alternatyvą stabarėjančiai oficiozinei kultūrai bei netolerantiškam, gniuždančiam politiniam režimui. Vengiant negyvenimiškos schematizacijos dar pridurtina, kad ši gaivi opozicija visais istorinių, politinių periodų ar lūžių momentais skendėjo pragmatizmo, utilitarizmo, intelektualinės apatijos ir sukalkėjusio konservatizmo terpėje, kurioje patogaus socialinio *status quo* išsaugojimas buvo esminė vertybė²³.

IŠVADOS

Konstatuojant, kad neturėjome tokių radikalių mąstytojų kaip Holbachas, tenka pripažinti istorinį faktą, jog šis ateistas slapta buvo verčiamas, spausdinamas, jo veikalų ištraukos plito rankraštiniais nuorašais ir Lietuvoje. Pastarieji patvirtina lenkų tyrinėtojų W. Smoleńskio ir M. Skrzypeko išvalgas, kad radikaliausią intelektualinę tėkmę reprezentavo anonimė kūryba, pirmiausia – vertimai, prancūzų libertinų veikalų adaptacijos bei modifikacijos. Originalios kūrybos archyvinės paieškos lig šiol nerezultatyvios, tačiau vis dar tiekia vilčių.

Anoniminių XVIII a. provokuojančių ateistinių tekstų nuorašų (be Holbacho, Diderot, Helvecijaus ar kitų prancūzų autorių pavardžių) gausos hipotezė gali paaiškinti katalikiškojo sparno reakcijos mastą ir iš pirmo žvilgsnio nepagrįstą jos intensyvumą (atakuojami nenurodyti autoriai ir kūriniai, t. y. „makliorstvos“, hipertrofuotai smerkiami jų skaitytojai).

Kol kas Holbacho vertimai reprezentuoja radikaliausius Lietuvoje Apšvietos epochos turinius, sudariusius realią ir ryškiausią ateistinio pobūdžio alternatyvą tiek deistiniam (prepozityvistiniam), tiek ir tradiciniam teistiniam krikščioniš-

kajam Apšvietos filosofinės bei visuomeninės minties variantui. Vis dėlto savo radikalumu jie nusileidžia lenkiškiems spausdintiems bei rankraščiniams analogams. Prancūzų materialistai, tikėtina, prisidėjo prie religijos mokslinės, laicistinės traktuotės plitimo, sėjo natūralistinės, pozityvistinės pasaulėžiūros daigus. Šio plitimo mastas, į esamus tyrinėjimus įtraukus vilnietiškus rankraščinius tekstus, buvo didesnis, nei manyta lig šiol.

Apšvietos saulėlydyje, t. y. XVIII–XIX a. sandūroje, bajoriškosios Lietuvos visuomenės pasaulėvaizdis pasiekė heterogeniškumo, įvairovės bei daugiapalės įtampos kulminaciją. Abiejų Tautų Respublikai žlugus, reikšmingu konsoliduojančiu bei visuomenę mobilizuojan-

čiu faktoriumi tapo teistinė–spiritualistinė pasaulėžiūra, o individualistinis, egocentristinis, natūralistinis, materialistinis Holbacho–Diderot krypties libertinizmas taip ir neišnaudojo savo emancipuojančio potencialo. Vis dėlto turime pagrindo teigti, kad *implicite* ir *explicite* iškeldamas filosofinę asmenybės laisvės problemą, libertinizmas bei jo ateistinis variantas sudarė svarbų preromantizmo pasaulėžiūros komponentą.

Tačiau kolektyvinėje atmintyje, kaip liudija ankstyvoji lietuviška literatūra, šis laisvamaniškas preromantizmas išliko tik kaip trumpas „*prancūzų raštininkų makliorstovų*“ periodas, kuris, Valančiaus žodžiais tariant, baigėsi „*minioms bedievių išgaišus*“²⁴.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ *Lietuviškasis liberalizmas*, red. V. Kavolis. Čikaga: Santaros-Šviesos federacija, 1959, p. 175.
- ² Jonas Nepomukas Kasakauskas, Pamokslas apie tėvynės meilę, sakytas Vilniaus akademijoje Šv. Jono bažnyčioje 1789 m. gegužės aštuntąją. Kn. *Pilietiniai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pamokslas ir kalbos: XVIII amžiaus antroji pusė: chrestomatija*. Sud. L. Jakonytė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, p. 230.
- ³ Ten pat, p. 241.
- ⁴ Bogdan Suchodolski, Rozwój i problematyka filozofii Oświecienia w Polsce. Kn. *Z dziejów polskiej myśli filozoficznej i społecznej*, t. II, *Wiek XVIII-Oświecenie*. Red. B. Suchodolski. Warszawa: Książka i Wiedza, 1956, s. 70.
- ⁵ W. Waśnik, *Historia filozofii polskiej*, t. I, Warszawa, 1958, s. 253.
- ⁶ Jan Skoczyński, Jan Woleński, *Historia filozofii polskiej*. Kraków: WAM, 2010.
- ⁷ Marian Skrzypek, Polskie oświeceniowe przekłady Holbacha, *Archiwum historii filozofii i myśli społecznej*, t. 17, 1971, Warszawa, s. 14.
- ⁸ Terminą „natūra“, vengdami susiaurinti platų jo reikšmių lauką, galime versti „gamta/prigimtis“.

- ⁹ Marian Skrzypek, p. 143.
- ¹⁰ Motiejus Valančius, *Raštai*, t. II. Vilnius: Vaga, 1972, p. 395.
- ¹¹ VUBR, F2 DC 209.
- ¹² VUBR, F 2- DC 243, l.18–24.
- ¹³ Ten pat, l. 1–11.
- ¹⁴ VUBR, F 2- DC 243, l. 11–17.
- ¹⁵ Ten pat. l. 29–37.
- ¹⁶ Ten pat. l. 1.
- ¹⁷ Ten pat, l. 6.
- ¹⁸ Ten pat.
- ¹⁹ Tai, kad sudarytojas buvo būtent M. Pelka-Polinskis, patvirtina ir Vrublevskių bibliotekoje saugomas šio veikėjo *Silva rerum*: panaši rašysena ir identiška rankraščio eilių bei esė filosofinė–ideologinė potekstė. Pvz., čia esančiame didesnės apimties conceptualiame kūrinėlyje *Grynas moralumas labiausiai įtakoja tautos laimingumą* (MAB R, BF 2289, l. 8.) kalbama apie „natūralias priedermes“ neužsimenant apie jokiais dieviškas, antgamtines instancijas.
- ²⁰ Marian Skrzypek, p. 150–155.
- ²¹ Vilniaus kultūrinio leidinio *Athenaeum* 1841 m. (t. V) vedamajame teigiama: „*Athenaeumas stengsis galutinai išvyti vis dar klajojančius 18 a. vaizdi-*

nūs ir įsitikinimus, kils, kiek jam leis jėgos, į kovą prieš netikėjimą, materializmą, skepticizmą /.../. Nieko jis nepriims, kas atsiduos arba supuovusia 18 amžiaus prancūziškos mokyklos filosofija, arba naujomis ir kenksmingomis nuomonėmis, kurios, apsimesdamos naujomis, tėra perdažytas 18 a. karstas“ (p. VI).

²² Ambrozijus Jurgis Pabrėža, Perkratyma tų sauzinės/.../ Metusi 1849. Kn. XVIII amžiaus antrosios pusės – XIX a. pradžios lietuviškoji religinė proza: chrestomatija. Sud. R. Bleizgienė. Vilnius: VU leidykla, 2003, p. 146.

²³ Fabijonas Neveravičius viename savo romanų perteikia tipinio personažo („pono Burbos“) kreipimasi (į „jokūbietį poną Mineiką“), kuris, deramai atspindi XVIII a. pabaigos inte-

lektualinės atmosferos ypatybes eiliniame Lietuvos provincijos dvarelyje: „– Išsyk matyti, kad mylista grįžai iš Paryžiaus. Esi perdėm persisunkęs sankiulotų dvasia ir kalbi kaip tikras jokūbietis /jakobinas, – D.V. / . Tai pavojingos kalbos, pone Mineika; kas skleidžia tokias mintis, nusikalsta tėvynei. Keistos mintys! Ir juokingos! /.../ – Prancūzų demokratizmo supuovusi dvasia užnuodijo mylistą – kalbėjo toliau ponas Burba, – baisyos jokūbiečių sektos maksimos apsuko sveikam galvą, tad ir kalbi tokias nesąmones. Tai ką – bajorija turi pavirsti niekšingais vergais, o ją valdys kiauliagianiai ir batsiuviai? Pasaulio galas!“ Fabijonas Neveravičius, *Blaškomos liepsnos*, II dalis. Romanas. Fotografuotinis leidimas. Vilnius: Vaga, 1990, p. 259–260.